

ВОЛИНСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94: 336. 773 (477. 41/42) "18/19"

Вікторія Венгерська
(м. Житомир)

ОКРЕМІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛИНСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ В УМОВАХ РЕАЛІЗАЦІЇ ДВОХ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕФОРМ

У статті проаналізовано специфіку діяльності Волинського відділення Селянського Поземельного банку під час реалізації селянської реформи 1861 р. та аграрних перетворень П.А. Столипіна.

Ключові слова: Селянський Поземельний банк, селянська реформа 1861, державна аграрна політика, столипінська реформа, селянська громада, одноосібні господарства, хутори, відруби, розширення селянства.

Дослідження проблем реорганізації та модернізації аграрного сектору як для сучасної України, так і країн, до складу яких протягом XIX – XX ст. входили українські землі, лишається актуальним напрямком соціальної історії. XIX століття в цілому характеризується масштабними перетвореннями, серед яких найпомітнішим був поступовий перехід від аграрного суспільства до модерно-індустріального. Необхідність позбутися феодальних рис щодо статусу селян, їх становища та матеріального забезпечення потребувала використання нових механізмів, серед яких кредитним належало помітне місце. Створення 1882 року Селянського Поземельного банку в Російській імперії стимулювало процес скорочення безземелля селянства та долучало їх до нових господарських і кредитних відносин. Його поява та діяльність безпосередньо пов'язана з реалізацією двох селянських реформ – 1861 року та Столипінської аграрної. Особливості підготовки, механізми реалізації та наслідки яких були й лишаються предметом дослідження як вітчизняних, так і російських [1-6], а також зарубіжних дослідників. В історіографії проблеми особливе місце належить трилогії відомого французького дослідника Д. Бовуа [1-3]. У своїх дослідженнях, та, зокрема, у другому томі, автор аналізує особливості взаємовідносин російської центральної влади, її представників на території Правобережної України, різних прошарків польської та сполонізованої шляхти й українського селянства. Оскільки селянському банку після його відкриття відводилася не остання роль у зменшенні польського землеволодіння, дослідник опосередковано розглядає й окремі напрямки його діяльності.

Питання залучення Селянського банку до реалізації державних програм підтримки селянських господарств та окремих сільськогосподарських галузей розглядалися автором у попередніх публікаціях [4].

Постановка проблеми: спираючись на документи Державного Архіву Житомирської області, періодичні видання XIX ст., дослідити основні напрямки діяльності Волинського відділення Селянського поземельного банку в умовах реалізації двох реформ, розміри підтримки громадських та індивідуальних господарств, виділити спільні та відмінні риси, проаналізувати основне коло операцій, які здійснювалися цим закладом, відстежити зміст та напрямки невластивих для сучасних банків видів діяльності.

Як зазначалось, однією з основних причин відкриття Селянського Поземельного Банку в Росії в 1882 р. була необхідність прискорення реалізації земельної реформи. Установа підпорядковувалася міністерству фінансів, одним із основних завдань банку проголошувалося створення класу дрібних власників. Київська, Волинська та Подільська губернії належали до 11 губерній, у яких в 1883 р. було відкрито перші відділення Селянського Поземельного банку. Про становий характер закладу свідчило те, що, за статутом 1882 р., клієнтами банку були: 1) сільські товариства; 2) товариства, які склалися з 3-х господарів; 3) окремі селяни.

Для отримання позики двом першим категоріям вимагалася взаємна порука селян. Розмір позики (для використання громадою) не міг перевищувати 125 руб., а для подвірного користування – 500 руб. на господаря. Позики видавалися на значні терміни. Так, короткотерміновими вважалися ті, що видавалися на 28 років (включно). Рада банку рекомендувала, у разі потреби, дробити великі купівлі на дрібні угоди з окремими покупцями [4, с. 26].

Більшість російських чиновників була зацікавлена у відкритті відділення банку в Житомирі, оскільки, як доводить у другому томі свого дослідження Д. Бовуа, намагалися трактувати купівлю земельних наділів українськими селянами як російську колонізацію.

Питання видачі позик та її розміри вирішувалося в кожному випадку окремо, до уваги бралися різні моменти, пов'язані як із якістю землі, так і платоспроможністю селян. Так, 1891 року до банку звернулися представники колонії Михайлівської з проханням отримати позику під заставу землі с. Павловичі Киселінської волості Володимир-Волинського повіту Волинської губернії. Товариство просило позику для погашення боргу Полтавському банку та приватних боргів за купівлю землі. Представник банку дослідив на місці фактичний стан справ і походження всіх боргів. У результаті проведеної перевірки було складено звіт, у якому зазначалося, що земля складалась із двох ділянок, лісова ділянка мала рівну поверхню та піщаний ґрунт, крім цього, близько 10 десятин будівельного лісу вартістю 4.000 крб. Оцінником була з'ясована лише частина боргу у сумі 5 260 руб., із якої 670 руб. були позичені в лихварів під 24% річних, інші – з 10 та 12%. Валовий прибуток було оцінено в 1 937 руб., а чистий (за винятком суми, яка призначалася на сплату земельної повинності) – 1 852 руб. 80 коп. За нормами допустимої кількості землі на душу, які існували для Південно-Західного краю, оцінником були виявлені порушення, а саме: перевищення цієї норми (30 дес. на господарство, 7 дес. на душу чоловічої статі, та нездатність деякими селянами обробляти землю). Загальний висновок виглядав так: 1) товариству могла бути дозволена позика лише для ліквідації боргу Полтавському Земельному банку; 2) фактичний склад товариства не відповідав юридичному складу власників; 3) деякі селяни придбали таку кількість землі, яку не здатні були обробити. Враховуючи ці всі обставини, було прийнято рішення відмовити в наданні позики Михайлівському товариству [7, арк. 12-18].

Як уже зазначалося, позики намагались отримувати не тільки селянські товариства, а й окремі селяни. Так, селянин с. Кам'яний Брід Фанівської волості Житомирського повіту Волинської губернії І.П. Олійник, придбав за допомогою банку 20 дес. землі (ціна на землю мала декілька оцінок, за яким складала: за так званою "нормальною" оцінкою – 10 руб. за 1 дес., за спеціальною оцінкою – 36 руб. 83 коп. за 1 дес., а ціна продажу склала 43 руб. 91 коп. за 1 дес.). За всю суму позики, надану селянину, – 500 руб. він мав сплатити 24% [8, арк. 51]. Наведений факт доводить, що

банк, у першу чергу, був звичайною кредитною установою, для якої головним лишалася платіжна спроможність та надійність клієнта і пропонованого ним товару (яким у цьому випадку виступала земля).

Саме Селянському Поземельному банку (серед державних) приділяв найбільше уваги С. Ю. Вітте в той час, коли обіймав посаду міністра фінансів (1893 – 1895 рр.). Він провів докорінну реформу банку шляхом розширення операцій, підвищення розміру позик, їх здешевленню, наданню банку більш активної ролі під час здійснення угод. Подібні кроки були викликані, перш за все, тим, що загальна сума щорічних позик була незначною, а безземельні селяни взагалі не могли користуватися його допомогою, оскільки банк видавав позику в розмірі 60 – 75% вартості землі, а доплату селянам просто не було звідки брати. Тому Вітте запропонував проект, який було направлено на розгляд об'єднаного департаменту економії та законів Державної Ради, унаслідок обговорення якого в 1895 р. з'явився новий статут банку. Найцікавішою з операцій банку, після затвердження нового статуту, стала купівля та продаж маєтків за рахунок власного капіталу банку.

За Статутом 1895 р., Банку надавалося право не тільки видавати позики селянам під землю, яку вони купували за безпосередньої участі банку, але й видавати позики для того, щоб вони могли сплатити за борги приватним особам або приватним кредитним установам за землю, придбану без участі банку. Так, подібна позика була дозволена селянину І. І. Ільїну, мешканцю с. Кустріна, члена Скрагливецького сільського товариства Бистрицької волості, Бердичівського повіту Київської губернії. Він придбав землю в підполковника Г. Г. Змунчило у Волинській губернії. Ільїн заплатив задаток, а основну частину ціни (300 руб.) було дозволено сплатити за допомогою позики із Селянського Поземельного банку [9, арк. 18-20].

Відповідно до Правил банку позики на купівлю землі в приватних власників та без сприяння банку видавалися в таких розмірах: 1) якщо земля купувалася для одноосібного господарства – до 90% оцінки банку; 2) якщо сільська громада купувала допоміжні масиви лісу, лук та ін. – до 85% оцінки; 3) якщо землю купувало дрібне товариство (до 10 дворів) – до 85% оцінки. Так, Дубовецьке товариство (Пулінська волость Житомирського повіту), яке складалося із 9 дворів (селяни-переселенці з Київської губернії) звернулося до банку з проханням надати позику в розмірі 3 053 руб. [1]. Головною умовою здійснення угоди було знищення орендного договору одразу після укладення купчої. Позика, яку надавав банк, складала 70% суми оцінки землі та 35 руб. 25 коп. за десятину зручної землі, що перевищувало на 25,2% суму оцінки. Позика видавалася терміном на 34 роки, а з усієї суми селяни сплачували лише 807 руб. 81 коп. [9, арк. 21].

Після введення нового Статуту банку значно збільшилася кількість заяв на отримання позик. Це, перш за все, було пов'язане зі зменшенням додаткових виплат за позики та більшою обізнаністю селян стосовно операцій, які проводив банк; а по-друге, спрощувалось діловодство, до того ж, збільшувалась орендна плата й ціна найманої землі, що спонукало до її придбання.

Як уже зазначалося, щороку разом із збільшенням попиту на землю зростала ціна за 1 дес. Так, у цілому в Правобережній Україні вона зросла з 35 руб. 25 коп. із початку Селянської реформи, а на кінець ХІХ ст. становила в середньому 99 руб. 12 коп. [10, арк. 9].

За окреслений період кількість придбаної землі збільшувалася пропорційно збільшенню ціни на неї. Звичайно, за подібних умов користуватися послугами банку могли найбільш заможні селяни. Не слід забувати й про те, що селяни, які купували землі, мали сплачувати податки. Селянський банк допомагав "розвантажитися" дворянству від землі, з якою воно нічого не могло вдіяти, і передавав її у власність заможному селянству. Хоч банк ніби й дбав про добробут селян, він водночас підтримував збільшення оцінки панської землі. До кінця 90-х рр. банківська ціна на землю була вищою за приватні пропозиції. На кінець 90-х рр. ХІХ століття через

відділення Селянського банку в Житомирі перейшло 285 093 дес. землі [11, арк. 3]. Поступово, при сприянні відділень Селянського банку, українське село отримує відчутний відсоток власників землі.

Таблиця.

Кількісні показники збільшення власників та розмірів їх земель у губерніях (1897 р.)³

Губернія	до 10 дес.		до 100 дес.		500 дес.		1000 дес.		5.000 дес.		10.000 дес.		Більше 10 000 дес.	
	Власників (%)	Земля (%)	Власників (%)	Земля (%)	Власників (%)	Земля (%)	Власників (%)	Земля (%)	Власників (%)	Земля (%)	Власників (%)	Земля (%)	Власників (%)	Земля (%)
Київська	1,7	0,2	24,8	1,8	13,1	7,4	8,5	12,6	10,3	32,3	0,9	11,8	0,7	26,9
Волинська	42,1	1,0	43,1	5,2	7,8	9,6	3,2	10,9	3,1	31,5	0,4	11	0,3	30,8
Подільська	56,9	0,5	18,0	2,0	11,3	9,7	6,0	14,3	7,7	52,3	0,5	11,8	0,2	9,4

Наведена в таблиці інформація доводить, що значна кількість землі концентрувалась у руках найбільш заможних землевласників, але й відсоток так званих "середняцьких" володінь був уже суттєвим.

1 квітня 1892 року Височайшим Указом Урядового Сенату з'явився документ "Про тимчасові правила стосовно поселення у Волинській губернії осіб неруського походження". Планувалося, що ці правила діятимуть до появи нового закону про російське підданство, як розширення та доповнення "узаконованій" від 27 грудня 1884 р. та 1887 р., спрямованих на укріплення російського землеволодіння в західних губерніях Росії.

Обмеження щодо осіб "неруського" походження (до цієї категорії відносили поляків, німців, чехів та євреїв) продовжувались і з початку реалізації Столипінської реформи. Зберігалася заборона на користування банківськими послугами відділення щодо купівлі та продажу землі з маєтків банку без виключного на це дозволу. Так, наприклад, положення Ради Міністрів, затверджене 3 лютого 1908 р. про продаж декількох лісових кварталів Студзянського маєтку банку, передбачало продаж лише особам російського походження, тому прохання про купівлю лісних кварталів Йосипом Шустовським з його посімейним списком було повернуте без задоволення [12, арк. 141].

Інформація, яку ми можемо почерпнути з періодичних видань кінця ХІХ ст., підтверджує загальні тенденції щодо переважання надання позик до початку столипінської реформи селянським товариствам. У газеті "Волинь" від 28 січня 1896 р. розміщувався звіт про діяльність відділення Селянського поземельного банку за 1894 р.: "Протягом цього року до місцевого відділення банку надійшло 39 заяв про видачу позики на купівлю землі, серед яких 30 заяв подали товариства та 9 індивідуальних власників. За цими заявами 740 господарств у складі 2103 душ, планували придбати 3 217 десятин 638 саж. землі за 244 933 руб. 73 коп., при цьому за власні кошти селяни-покупці планували заплатити одразу 93 819 руб. 28 коп., а на

³ Підраховано за джерелами: 1) Статистическо-экономический обзор Киевской губернии за 1897 г.; 2) Статистическо-экономический обзор Вольнской губернии за 1897 г.; 3) Статистическо-экономический обзор Подольской губернии за 1897 г.

151 114 руб. 45 коп. вони просили надати позику. Радою банку протягом звітного року було дозволено у Волинській губернії 30 позик на суму 132 981 руб.; ці позики отримали 876 господарств, у складі 2 531 душі, на купівлю 3 367 дес. 294 саж. землі, за яку селяни зобов'язалися внести із власних заощаджень, як доплату до позик банку, 71 140 руб. 2 коп. [13, 2]

У цей же час банком були видані позики трьом селянським громадам, 41 товариству та 16 селянам. Найбільша кількість позик, які були видані протягом 1894 р., припадає на такі повіти: Житомирський – 18, Новоград-Волинський – 16, Дубенський – 12. В інших повітах кількість позик коливається від однієї до трьох. З моменту відкриття волинського відділення до 1 січня 1895 р. банк видав 278 позик у розмірі 1 575 925 руб., для купівлі 45 091 десятин землі" [13, 2].

У звіті також відзначалося, що із загальної кількості землі, яку було куплено за допомогою банку в 1894 р., 197 десятин придбали безземельні селяни. Угод, за якими позичальники отримали відмову в отриманні позики у 1894 році, не було [13, 3].

Банк і надалі володів маєтками, під заставу яких видавалися позики. Так, одним із подібних маєтків був Блудово-Пустомитський Володимирсько-Волинського повіту. До його складу входило 616 десятин землі, під заставу якого було видано 37 346 руб. 74 коп.; у 1894 р. цей маєток перебував у безпосередньому управлінні відділення; прибуток від його утримання складав 2 426 руб. 47 коп., а витрати – 590 руб. 8 коп. У цей же час утримання волинського відділення обійшлося в 6 193 руб. 38 коп., із яких на операційні витрати використали лише 87 руб. 84 коп. [12, арк. 151].

Відділення банку мало свої заводи, маєтки, сінокоси, які приносили закладу відчутні прибутки. У місцевій пресі періодично друкувались оголошення про конкурси на придбання землі, вирубку лісу та інші подібні пропозиції, які стосувалися власності банку; розміщувалися умови на передачу в оренду як землі, так і невеликих підприємств банку [11, арк. 70, 140].

Реалізація Селянської реформи 1861 року згідно з урядовими планами мала тривати до 1906 року – саме цього року планувалось її завершення. Але життя вносило свої корективи, і чисельні земельні та селянські проблеми так і лишались не розв'язаними. Початок першої російської буржуазної революції 1905 р. черговий раз продемонстрував необхідність зняття напруги і в аграрному секторі.

Царський маніфест 17 жовтня 1905 року проголошував окремі свободи, і що найважливіше – Росія перетворювалась у парламентську монархію. Після проведення виборів до Російської Державної Думи, яка розпочала свою роботу в квітні 1906 року, Микола II приймає рішення про призначення нового прем'єр-міністра. Сергія Вітте на цій посаді змінює Петро Столипін, який увійшов в історію одразу у двох іпостасях – по-перше, як відверто реакційний політик (період його перебування на посаді відомий як "доба столипінської реакції"), а по-друге, як людина, що продовжила започатковану С. Ю. Вітте справу вдосконалення аграрного сектора імперії, один із авторів та реалізаторів другої селянської реформи, що отримала його ім'я.

Одне з ключових завдань, яке було проголошено Столипіним перед початком реалізації реформи, – ліквідація такого гальмівного для розвитку капіталістичних відносин явища як селянська громада. У попередні роки, як ми вже встигли переконатися, Селянський Поземельний банк надавав перевагу у видачі позик саме селянським товариствам та громадам, меншою мірою – окремим господарям. З початку реалізації столипінської реформи ця ситуація принципово змінилась.

У 1906 – 1907 рр. наказами царя певна частина державних та удільних земель була передана Селянському банку з метою продажу селянам для послаблення малоземелля. Банк скуповував великі маєтки та продавав їх у кредит селянам. Більшість цих земель із початком реформи поділялася на хутори та відруби та продавалась окремим господарствам (до 80%). Досить часто банк наполягав на продажі земель, які вже були у власності громад, але мали заборгованості з виплат.

Для хуторян було введено додаткові пільги – позика видавалася на загальну вартість землі. Відрубникам потрібно було вносити готівкою відразу 5%, а громадам – 20%. На землях банку в 1907 – 1916 рр. було створено 280 тис. хуторів та відрубів. Виплата позик розтягувалася на 55 років (по 6,5% на рік).

В українських губерніях з 1906 до 1910 рр. через Селянський Поземельний банк продали більше 480 тис. десятин в основному поміщицьких земель. На позики хуторянам та на агрономічну допомогу одноосібним господарствам було асигновано більше 60 млн. руб.

Банк віддавав перевагу заможним селянам. Урешті-решт, це призвело до того, що з 1909 року покупцями банківської землі стали виключно заможні селяни. За період з 1 січня 1906 р. до 1 липня 1910 р. банку повернули понад 21 тис. десятин землі в Україні, що перебувала в користуванні незаможних селян, які не спромоглися виплачувати необхідні суми позик. Водночас, на хутори та відруби виселилося 226 тис. господарств, що становило майже половину їх загальної кількості.

У контексті названих змін діяло і Волинське відділення Селянського Поземельного банку. Тут було створено ліквідаційний відділ, за постановами якого банком купувалися з торгів чи ліквідовувалися маєтки. Для межевих робіт із ліквідації маєтків Селянського Поземельного банку, розташованих у Волинській Губернії, запрошували землемірів із землевлаштувальної комісії. У цих роботах брали участь також вільнонаймані землеміри, яких відділення запрошувало через оголошення в місцевих газетах [11, арк. 6]. Відділення працювало в тісному контакті з управліннями землеулаштування і землеробства. Так, одного з керуючих Житомирським відділенням А. І. Дєєва періодично запрошували на засідання "Особливої Агрономічної наради при Губернській Землеоблаштувальній Комісії", на яких, в тому числі, розглядалися питання про скорочення кошторису на агрономічні заходи у 1911 р. за пропозицією Головного управління землеоблаштування та землеробства.

У роки реалізації столипінської реформи банк значно активізував свою діяльність, скуповуючи поміщицькі землі та перепродаючи їх селянам за пільговими умовами, проводячи посередницькі операції, спрямовані на збільшення селянського землеволодіння. Він збільшив кредит для селян, значно здешевивши його. Банк платив більший відсоток за своїми зобов'язаннями, ніж платили йому селяни, різниця ж покривалася субсидіями з бюджету, які в 1906 – 1917 рр. склали 145,5 млн руб. Селянський банк надавав селянам позички під купівлю землі терміном на 55,5 років; за час реформи таких позичок було надано більше, ніж на 1 млрд. руб. [15, с. 97].

У 1906 – 1913 рр. за сприяння банку селяни придбали 8 460,4 тис. десятин землі, тобто більше, ніж за попередні 23 роки його існування (8 275,9 тис. десятин). Банк активно впливав і на форми землеволодіння: для селян, які купували землю в одноосібну власність, плата була нижчою. Якщо до 1906 р. основну масу покупців землі становили колективи селян, то до 1913 р. 79,7% покупців склали одноосібні господарі [16, с. 112; 17]. Але в цілому ситуація в аграрному секторі поліпшилася мало. Значна кількість бідняцьких господарств залишалася малопродуктивною і малотоварною; урожайність зернових – низькою (за різними культурами від 9 до 10 ц з га). Майже не зачепила Столипінська реформа і поміщицьких землеволодіннь: у руках поміщиків у 1914 р. залишалося понад 10 млн. десятин землі, переважно у великих землевласників (близько 5 тис. поміщиків володіли в середньому по 1600 десятин землі).

Проте, незважаючи на низку недоліків, наслідки реформи для України були досить успішними. Формування фермерського хуторського господарства (а на хутори в українських землях переселилася майже половина всіх селянських господарств) стимулювало подальший розвиток ринкових відносин, ширше використання сільськогосподарських машин і штучних добрив, зумовлювало зростання товарності селянських господарств і розширення внутрішнього ринку. Зростала частка селянських посівів, посівна площа в українських губерніях з 1910 до 1913 р. збільшилася на 900 тис. десятин і становила майже 23 млн. десятин; 1913 р. було

отримано найбільший валовий збір зерна – 1200 млн. пудів. Третина всієї продукції сільського господарства продавалася як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Підсумовуючи, слід відзначити, що позики Державного Селянського Поземельного банку різним категоріям селян були одним із найдієвіших механізмів модернізації села та формування хоч і не надто чисельного, але впливового прошарку заможних селян-власників та поступової руйнації селянської громади. На наш погляд, подальшого детального вивчення потребує підприємницька складова банківської діяльності XIX – початку XX ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К., 1996.
2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998.
3. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793 – 1830. – Львів, 2007.
4. Венгерська В.О. Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. – К., 1997.
5. Опря А.В. Положение заемщиков Крестьянского Поземельного банка в годы столипинской аграрной реформы // Актуальные проблемы аграрной истории Украины. Сборник научных трудов. – Днепропетровск, 1980.
6. Власюк І.М. Історіографія проблеми впливу Столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906-1914). // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – С. 304 - 318.
7. Російський Державний історичний архів у С-Петербурзі (далі РДІА). – Ф. 592, оп. 40, спр. 123.
8. Там само. – Оп. 13, спр. 36.
9. Центральний Державний історичний архів України (далі – ЦДІА України). – Ф. 442, оп. 1, спр. 34.
10. РДІА. – Ф. 592, оп. 13, спр. 1026
11. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 182, оп. 1, спр. 4906.
12. Там само – Спр. 4905.
13. Волинь. - Громадсько-політична газета Волинської губернії. – 28 січня 1896 р.
14. ДАЖО. – Ф. 182, оп. 1, спр. 4905.
15. Зак А. Крестьянский Поземельный банк (1893 – 1910) – М., 1910.
16. Скорняков Л.Н. Деятельность Крестьянского Поземельного банка в Киевской губернии за 28 лет (1883 – 1910 гг.) – К., 1912.
17. Енциклопедія банківської справи України. – К., 2001. – С. 475 - 476

SUMMARY

The article analyzes P.A. Stolypin agrarian reforms and Volyn' branch of Rural Land Bank activities under the rural reform of 1861.

Key words: Rural Land Bank, the rural reform of 1861, state agrarian policies, Stolypin reform, rural community, individual farms, farm-steads, cuts, peasantry stratification